

Часовий аспект образу Я у дітей старшого дошкільного віку із затримкою психічного розвитку

Г. Б. Соколова

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» м. Одеса, Україна
Corresponding author. E-mail: absokolova@ukr.net

Paper received 02.08.21; Accepted for publication 18.08.21.

<https://doi.org/10.31174/SEND-PP2021-256IX100-14>

Анотація. У статті представлено результати емпіричного дослідження особливостей часових аспектів образу Я у дітей із затримкою психічного розвитку. Показано, що найбільш адекватним способом пізнання часу може бути вибірковість у сприйнятті подій життя, суб'єктивність їхніх оцінок, довільність у взаємодії із часом. Суб'єктивний час є важливою складовою розвитку самосвідомості особистості. На жаль, в сучасному вітчизняному науковому просторі темпоральні аспекти самосвідомості представлені на нормотипових вибірках. Щодо дітей з особливими освітніми потребами – такі дослідження відсутні. Результати проведеного емпіричного дослідження суттєво розширюють межі уявлення про особливості образів самосвідомості дітей із ЗПР, пов'язаних із часом їхнього власного життя, оскільки це сприяє розвитку їхньої самоорганізації та подальшого включення у соціальне життя. Дослідження проводилося із групами порівняння, але, оскільки більшість результатів дітей групи ЗПР 6-7 років подібні дітям 4-5 років, дослідницький інтерес був зосереджений лише на одній віковій вибірці дітей ЗПР. Констатовано, що у них слабше, аніж у групі 4-5 років НД виражене ставлення до вікових груп, а зміст самого віку жодними образотворчими засобами не відображається. Крім того, темпоральні вибори робилися ситуативно, а мотивація виборів рідко усвідомлювалася та вербалізувалася. Виявилось, що діти із затримкою психічного розвитку відчують складнощі при описі свого минулого, емоційна складова спогадів частіше є негативною. Розроблено діагностичну гру, в процесі якої відстежувалася поведінка дітей за параметрами: прийняття задачі, інтерес до такої діяльності; включеність в ігрову ситуацію як показник мотиваційної активності; рольові домагання; вплив відстроченої мети на поведінку та діяльність; способи досягнення мети; збереження у пам'яті первинного сенсу мети. Виявлено, що поставлену ігрову задачу діти із ЗПР не завжди приймають та утримують, рідко пам'ятають щось більше, аніж факт дії у найближчому майбутньому, погано запам'ятовують рольові обов'язки гравців.

Ключові слова: діти із затримкою психічного розвитку, самоставлення, самосвідомість, суб'єктивний час, етапи життя, образ Я.

Вступ. Самопізнання, самоставлення, а особливо, саморегуляція у часі є важливими елементами психологічного часу, який постає провідною умовою розвитку особистості (К.О. Абульханова-Славська [1], Є.І. Головаха [2] та ін.). У наукових дослідженнях темпоральних аспектів психіки людини (Ф. Зімбардо [3], Ю.О. Кліменко [4],) суб'єктивний час досліджується через протиставлення його часу фізичному, оскільки у суб'єктивному часовому просторі фізичний час втрачає свої об'єктивні властивості: в самосвідомості події минулого та майбутнього можуть в процесі рефлексії поєднуватися, відтворюватися із порушенням хронології подій або виконувати випереджальну функцію, створювати образи того, що ще не було. Найбільш адекватним способом пізнання часу може бути вибірковість у сприйнятті подій життя, суб'єктивність їхніх оцінок, довільність у взаємодії із часом. Суб'єктивний час є ілюзорною характеристикою, він те, що здається людині, але, водночас, це важлива складова самосвідомості особистості.

На жаль, можна констатувати, що майже не досліджена вікова динаміка та зміст суб'єктивного часу у дітей з особливими освітніми потребами, особливо на ранніх етапах онтогенезу. Такі прогалини можуть створити враження, що суб'єктивний час є здобутком виключно зрілих або нормотипових етапів онтогенезу і є статичним утворенням на протязі усього життя людини. Але це помилкове судження, оскільки поява самосвідомості співпадає із появою дитини на світ та є безперервним процесом у будь-якій формі існування (нормотиповій або особливій). Ось чому основною метою нашого емпіричного дослідження було дослідження суб'єктивного часу у дітей старшого дошкільного віку із ЗПР та уточнення його особливостей з боку трьох основних компонентів – самопізнання, самоставлення та самоорганізації дитиною у часі власного життя. Актуальність даного дослідження пов'язана із класичним твердженням С.Л. Рубінштейна, що самосвідомість не має власного шляху розвитку, вона

завжди включена у генезу особистості [5]. Тому ми припускаємо, що становлення часових аспектів самосвідомості в онтогенетичному розвитку дитини із ЗПР буде визначатися саме закономірностями особистісного розвитку. Особистісне становлення дитини із нормотиповим та особливим розвитком обумовлюється характером взаємодії із оточенням, що дозволяє нам вважати спілкування з дорослими провідним чинником розвитку особистості та самосвідомості дитини дошкільного віку. Припускаємо, що і темпоральні аспекти самосвідомості дитини також будуть формуватися під впливом її комунікативного досвіду. Самосвідомість дитини дошкільного віку досліджується через особливості її образу Я, який являє собою цілісне когнітивно-афективне утворення, яке відображає розвиток самопізнання та самооцінки дитини в процесі життєдіяльності. Вважаємо, що часові аспекти образу Я (самопізнання, самоставлення та самоорганізація власного життя у часі) можуть виступати адекватною одиницею суб'єктивного часу дітей старшого дошкільного віку із ЗПР.

Результати та їх обговорення. Оскільки об'єктом нашого дослідження були діти старшого дошкільного віку із ЗПР та нормотипові діти, ми припустили, що в образі Я старших дошкільників в минулому, сьогоденні та майбутньому у першу чергу будуть відображатися їхні соціальні орієнтації, а реальна рольова поведінка виступить головним способом їхньої часової самоорганізації. Саме на 7 році життя ця тенденція має найбільш сформований вид.

Основні завдання дослідження.

- 1) Виявити особливості когнітивно-афективної складової образу Я в минулому, сьогоденні та майбутньому на різних етапах дошкільного віку;
- 2) Дослідити особливості часової самоорганізації дітей у спеціально змодельованій ситуації соціально-регламентованих умов дій при реалізації відстроченої у часі цілі;
- 3) Порівняти особливості образу Я дітей із ЗПР та дітей, які розвиваються відповідно до вікових норм.

Поставлені завдання реалізувалися нами на двох етапах дослідження. На першому етапі за допомогою малюнкових проб, бесід та конкретних виборів на віковій шкалі ми досліджували часові уявлення дітей дошкільного віку (із ЗПР та нормотипових) та їхнє ставлення до себе у різні періоди життя. На другому етапі ми вивчали особливості часової самоорганізації дітей.

В дослідженні прийняли участь 274 дитини дошкільного віку, які розвиваються нормотипово (група НД 4-5 та 6-7 років) та із затримкою психічного розвитку (група ДЗПР).

Експериментальна процедура проводилася наступним чином.

Малюнка проба передбачала використання методик, основаних на зображенні людини: «Етапи життя людини» та «Моє минуле, сьогодні та майбутнє». Малювали діти кольоровими олівцями на стандартних аркушах паперу А4. В методиці «Етапи життя людини» аркуш поділявся на 4 частини (я в минулому, я у сьогодні, я у найближчому майбутньому та я у віддаленому майбутньому), а в методиці «Моє минуле, сьогодні та майбутнє» - на 3. Усі репліки дітей, які супроводжували процес малювання, ми фіксували у спеціальному протоколі.

За допомогою малюнкових проб ми намагалися виявити специфіку уявлень дітей обох груп про різні періоди свого життя та загальне ставлення до себе у віковій транспективі (минуле, сьогодні, майбутнє). Основним об'єктом аналізу у дитячих малюнках виступала фігура Я, з урахуванням графічних та кольорових особливостей зображення. Оцінювання дитячих малюнків здійснювалося за допомогою спеціально розробленої оцінної шкали. Показниками ступені усвідомлення себе виступали наступні параметри: 1) ступінь деталізації фігури Я; 2) наявність предметних та соціальних атрибутів у зображенні фігури; 3) її динамічні характеристики (зміни у розмірі, зовнішності та предметному оточенні на різних етапах тощо). Крім того, за допомогою спеціального коефіцієнта кольорового оформлення фігури Я на різних етапах життя ми досліджували ставлення дитини до себе. Цей коефіцієнт кольорового оформлення фігури Я містить: 1) загальну кількість кольорів, які дитина використовувала у малюнку Я; 2) домінування теплого або холодного кольорових спектрів; 3) парадоксальне, нетрадиційне використання кольору; 4) повна відсутність кольору у малюнках.

На першому етапі ми виявили, що з віком в групах дітей, які розвиваються нормотипово (НД), усвідомленість змістовних характеристик віку людини збільшується, а ставлення до різних вікових етапів життя стає більш диференційованим. Інша картина представлена в групі дітей із затримкою психічного розвитку (ДЗПР): ближче до 7 року життя усі показники у них значно нижчі, аніж у дітей з групи порівняння. Особливо проблемно у свідомості дітей із ЗПР представлені нормативні атрибути та динамічні характеристики віку людини, слабо виражене та не диференційоване їхнє ставлення до певних етапів життя (на відміну від групи НД).

Діти 4-5 років групи НД часто малювали віковий період життя без фігури Я, через предмет, який у їхньому уявленні міг символізувати цей вік (наприклад, пірамідка символізувала раннє дитинство). У ситуаціях, коли діти малювали фігуру Я, динамічні характеристики віку відображалися через її розмір, який збільшувалися в процесі

переходу до більш дорослих етапів життя. Емоційне ставлення дітей 4-5 років групи НД до вікових етапів життя було позитивним.

Діти 5-6 років групи НД в малюнках продемонстрували таку динамічну характеристику віку, як зміна зовнішності, а розміри фігури ставали більш природними. Емоційне ставлення дітей 5-6 років групи НД до вікових етапів життя було вже більш індивідуалізованим (особливо негативно ставилися до раннього дитинства та старості).

Діти 6-7 років групи НД як темпоральне новоутворення віку проявили у змістовних характеристиках малюнків соціальний статус людини, причому не тільки у період дорослості, але й у ранніх етапах онтогенезу, який зображується ними як менш цінний з соціальної точки зору, не пов'язаний із важливою діяльністю (наприклад, малюючи себе маленькою дитиною, вони зображують фігуру статично або у ніг дорослих, деякі діти використовують чорно-білу гаму кольорів та ін.).

Отже, через колір, динамічні особливості віку та зображення власної фігури в малюнках ми бачимо, що діти 6-7 років групи НД поступово знецінюють період дитинства, що може бути пов'язано зі становленням нової соціальної позиції (школяра). Ця тенденція була зафіксована нами також при аналізі висловлювань дітей в процесі малювання.

Малюнки дітей групи ДЗПР 6-7 років були подібні малюнкам дітей 4-5 років групи НД. Тому в подальшому ми зосередилися лише на одній віковій вибірці дітей ДЗПР. На наш погляд, в них навіть слабше, аніж у групі 4-5 років НД було виражене ставлення до вікових груп (малюнки були чорно-білими або однокольоровими), а зміст самого віку жодними образотворчими засобами не відображався. Типовою для дітей групи ДЗПР 6-7 років була ситуація, коли вони малювали одну фігуру у випадках, де мало бути декілька, а там, де мала бути динаміка зображення, проявлявся регрес – від одного етапу життя до іншого фігура не збільшувалася, а, навпаки, ставала меншою. Для перевірки стійкості тенденції уявлень дітей про себе та про їхнє ставлення до себе на різних етапах життя, нами був проведений ще один експеримент, який ми назвали «Вибір за шкалою віків», основною метою якого було порівняння психосемантики образу Я дошкільників із ЗПР та із нормотиповим розвитком в минулому, сьогодні та майбутньому. Сутність експерименту полягала в тому, що на спеціальній шкалі віків дітям пропонувалося показати зображення їхнього однолітка, а потім обрати на шкалі вікових груп (від немовляти до старості) «бажаний», «щасливий» та «нешасливий» для себе вік. Після кожного вибору дітям пропонувалося пояснити свій вибір.

Були отримані наступні результати.

Лише 31% дітей 4-5 років групи НД при виборі свого реального віку зробили правильний вибір (частіше вони його занижували). Пояснення вибору носили випадковий характер, або спиралися на другорядні деталі.

В групі НД 5-6 років вже 52% правильно сприймали свій реальний вік, а в процесі пояснення своїх виборів спиралися на більш суттєві ознаки – розмір, вид діяльності та ін.

В групі НД 6-7 років майже 77% дітей правильно визначили свій вік.

Діти 6-7 років групи ДЗПР дуже рідко правильно визначили свій вік (21%), а змістовні обґрунтування виборів були відсутні.

Інші категорії - «бажаний», «щасливий» та «нешасливий» для себе вік проявили наступну тенденцію.

Для дітей 4-5 років групи НД зображений вік був бажаним, коли він міг задовольнити їхні потреби. Тому, на наш погляд, до щасливих ними був віднесений зрілий вік (не старість). Наприклад, Таня М. казала, що хоче бути дорослою, щоб купити собаку, а старенькою не хоче бути, бо вони хворіють та помирають.

В групі НД 5-6 років «щасливим» був переважно молодший шкільний та юнацький вік, а «нещасливим» - ранній вік та старість. Мотивація у них вже була професійна, соціальна, навчально-пізнавальна. Микола Д. казав, що хоче бути дорослим та навчитися водити автомобіль, а Ліза О., що стане дорослою та піде у школу.

В групі НД 6-7 років «щасливим» віком також вважали дорослість, а «нещасливим» - раннє дитинство та старість. Ступінь привабливості віку визначалася вже соціальним статусом людини, самостійністю у вчинках та думках, можливістю керувати власним життям. Сергій Х. казав, що не хоче бути маленьким, бо їм всі кажуть, що треба робити, а Діана Д. казала, що буде дорослою та буде ходити на дискотеку. В цілому діти із нормотиповим розвитком молодшого віку провідними характеристиками віку вважають зріст та зовнішність, а найближчою перспективою є школа; в старшому віці у перспективі розглядається юнацтво та дорослість, привабливість яких визначається соціальною активністю.

Таблиця 1. Уявлення дітей дошкільного віку із ЗПР та із нормотиповим розвитком про своє минуле

Категорії відповідей	Групи дітей та вік		
	НД 4-5 років	НД 6-7 років	ДЗПР 6-7 років
Відсутність спогадів	26	15	47
Змістовність спогадів			
1. Часові інверсії	12	-	23
2. Шаблонні уявлення про минуле	20	-	28
3. Знання про себе в минулому зі слів інших людей	31	18	-
4. Пригадування дій	12	12	38
5. Пригадування емоційних станів	13	9	7
6. Пригадування подій	12	24	4
7. Узагальнений образ себе у минулому	-	37	-
Віддаленість від сьогодення			
1. Віддалене минуле	30	74	10
2. Близьке минуле	53	26	31
3. Умовне минуле	17	-	59
Афективна складова спогадів			
Негативна	17	13	69
Нейтральна	34	17	20
Позитивна	59	70	11

Діти 6-7 років групи ДЗПР, обираючи на шкалі певні вікові відрізки, робили це навмання, ситуативно, дуже часто один і той же вік обирали і як «щасливий», і як «нещасливий». Мотивація виборів дуже рідко усвідомлювалася та вербалізувалася.

Оскільки чітких уявлень про себе на даному етапі роботи ми не отримали, була проведена бесіда. Дітям задавалося питання: «Що ти пам'ятаєш з того часу, коли ти був маленьким, менше, чим зараз?». Результати бесіди відображені у таблиці 1.

На цьому етапі роботи ми аналізувати відповіді дітей за такими критеріями: змістовність (те, що дитина пам'ятає про себе в минулому або знає зі слів дорослих), ступінь віддаленості від сьогодення та афективна складова спогадів.

Було констатовано, що діти із затримкою психічного розвитку (група ДЗПР) відчували складнощі при описі

свого минулого. На наше питання майже половина дітей відповідали «Не пам'ятаю», «Забув», «Не знаю». Крім того, багато дітей виявили викривлення у рефлексії свого минулого: описували сьогодення або майбутнє замість минулого, вигадували події, яких з ними не було та ін. Афективна складова спогадів часто була негативною: діти пригадували відвідування лікаря, образи на батьків та ін.

У дітей, які розвиваються нормотипово (група НД), спогади були змістовнішими, а їхній віковий діапазон ширший (багато з них розповідають навіть передісторію свого народження, що свідчить про участь дорослих у формуванні спогадів). Найближче до сьогодення минуле представлене дуже особистими спогадами, а діти 6-7 років, пригадуючи минуле, надають собі характеристику: «Коли я був маленький, то часто дрався», а про негативні події минулого розповідають як про такі, що вже завершилися.

У дітей із затримкою психічного розвитку (група ДЗПР) уяви про ранній досвід часто відсутні або дуже стереотипизовані: «Коли я був маленький, смоктав соску». Крім того, досвід минулого у них не індивідуалізований, емоційно недиференційований, життєвий досвід не завжди усвідомлюється та відкладається у пам'яті.

На наступному етапі експериментальної роботи ми провели діагностичну гру «Рольова орієнтація на ціль», основною метою якої було виявлення яким чином зміст уявлення про себе у часовій транспективі впливає на часову самоорганізацію дітей. Діагностична гра здійснювалася у три етапи. На першому ми робили заміри поведінки, на другому поставили перед дітьми конкретну задачу в процесі гри, а на третьому етапі в процесі спостереження та бесіди ми фіксували зміни, які відбулися в процесі виконання завдання та виявляли, що дітям запам'яталося в ігровій ситуації.

В процесі проведення діагностичної гри ми досліджували поведінку дітей за наступними параметрами: 1) прийняття задачі, інтерес до такої діяльності; 2) включеність в ігрову ситуацію як показник мотиваційної активності; 3) рольові домагання; 4) вплив відстроченої мети на поведінку та діяльність; 5) способи досягнення мети; 6) збереження у пам'яті первинного сенсу мети.

По результатам проведеної діагностичної гри ми виокремили 3 групи дітей.

До першої групи були включені діти 4-5 років, які розвиваються нормотипово (НД). Вони приймають перспективні цілі ігри, але довго не утримують їх у пам'яті. У їхній ігровій поведінці ми зафіксували залежність від ролі, нові з змістом задачі вирішувалися старими способами. В цьому віці нормотипові діти на усі ігрові ролі обирають себе, не усвідомлюють якості іншої дитини, обираючи когось із групи, орієнтуються на ситуативні ознаки, не пов'язані із грою: «Обираю Колю, він швидко снідає». Діти цієї групи припам'ятовують лише те, що їм сподобалося, образи пам'яті фрагментарні та дуже суб'єктивні.

До другої групи були включені нормотипові діти 6-7 років (НД). Ці діти приймають та добре утримують в пам'яті цілі гри, завдяки яким вони набувають певного статусу. В процесі гри вони свідомо навчаються новому, перебудовують поведінку, коли змінюються обставини. При виборі ролі вони орієнтуються на особистісні риси та компетенції себе або інших дітей: «Сергійко буде капітаном команди, він справедливий». На протязі всього ігрового періоду вони зберігають активність та вихідні уявлення про первинну мету.

Таблиця 2. Темпоральні особливості ставлення до себе дітей дошкільного віку у групах порівняння

Групи дітей					
Значення коефіцієнту кореляції					
НД 4-5 років		НД 6-7 років		ДЗПР 6-7 років	
РО-У	РО-С	РО-У	РО-С	РО-У	РО-С
0,45	0,50	0,73*	0,82**	0,31	-0,13

Примітки: Коефіцієнт кореляції Спірмена * значимість на 0,05; ** значимість на 0,01; РО – сумарний показник рольової орієнтації; У – уявлення про себе; С – ставлення до себе у часовій перспективі;

До третьої групи були включені діти 6-7 років із затримкою психічного розвитку (ДЗПР). Поставлену ігрову задачу вони не завжди приймають та утримують. Активність та рольові форми поведінки в процесі гри виражена слабо. Ролі вони обирають собі мимовільно, ніколи не пропонують на ролі інших дітей та не мотивують власні вибори. Констатовано, що діти із ЗПР рідко пам'ятають щось більше, ніж факт дії у найближчому майбутньому, погано запам'ятовують рольові обов'язки гравців.

В таблиці 2 відображено темпоральні особливості ставлення до себе дітей дошкільного віку у групах порівняння.

Висновки. Отримані в нашому дослідженні дані суттєво розширюють межі уявлення про особливості образів самосвідомості дітей із ЗПР, пов'язаних із часом їхнього власного життя. Розвиток уявлення дитини з особливими освітніми потребами (в нашому дослідженні із ЗПР) про власне життя в минулому, сьогоднішньому та майбутньому сприяє розвитку їхньої самоорганізації та подальшого

включення у соціальне життя. Показано, що малюнки дітей групи ДЗПР 6-7 років подібні малюнкам дітей 4-5 років групи НД. Тому, в подальшому дослідницький інтерес був зосереджений лише на одній віковій вибірці дітей ДЗПР, у яких слабше, аніж у групі 4-5 років НД виражене ставлення до вікових груп (малюнки були чорно-білими або однокольоровими), а зміст самого віку жодними образотворчими засобами не відображався. Крім того, темпоральні вибори робилися ситуативно, а мотивація виборів не часто усвідомлювалася та вербалізувалася. Констатовано, що діти із затримкою психічного розвитку відчують складнощі при описі свого минулого, емоційна складова спогадів частіше є негативною. Було розроблено діагностичну гру, в процесі якої відстежувалася поведінка дітей за параметрами: прийняття задачі, інтерес до такої діяльності; включеність в ігрову ситуацію як показник мотиваційної активності; рольові домагання; вплив відстроченої мети на поведінку та діяльність; способи досягнення мети; збереження у пам'яті первинного сенсу мети. Виявлено, що поставлену ігрову задачу діти із ЗПР не завжди приймають та утримують. Активність та рольові форми поведінки в процесі гри виражена слабо. Ролі вони обирають собі мимовільно, ніколи не пропонують на ролі інших дітей та не мотивують власні вибори. Констатовано, що діти із ЗПР рідко пам'ятають щось більше, ніж факт дії у найближчому майбутньому, погано запам'ятовують рольові обов'язки гравців.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають у розробці формульованої програми, спрямованої на темпоральну орієнтацію дітей із ЗПР як засіб розвитку їхньої самосвідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. М.; Мысль, 2014. 299 с.
2. Головаха С, Кроник А. Психологічний час особистості. Київ.: Наукова думка, 2018. 207 с.
3. Зимбардо Ф., Бойд Дж. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь. СПб: Речь, 2014. 352 с.
4. Клименко Ю.О. Категория часу у психологічній науці. Психологія і особистість 2017. №1 (11). С.64-72.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2013. 720 с.

REFERENCES

1. Abul'hanova-Slavskaja, K.A. (2014). Strategija zhizni [Life strategy]. M.; Mysl',
2. Holovakha, Ye, Kronyk, A. (2018). Psykholohichniy chas osobystosti [Psychological time of personality]. Kyiv.: Naukova dumka,
3. Zimbardo, F., Bojd, Dzh. (2014). Paradoks vremeni. Novaja psihologija vremeni, kotoraja uluchshit vashu zhizn' [The paradox of time. A new psychology of timing that will improve your life]. SPb: Rech'.
4. Klivenko, Yu.O. (2017). Katehoriia chasu u psykholohichnij nauki [Category of time in psychological science]. №1 (11).
5. Rubinshtejn, S.L. (2013). Osnovy obshhej psihologii [Fundamentals of general psychology]. SPb.: Piter,.

Temporal aspect of self-image in older preschool children with mental retardation

H. Sokolova

Abstract. The article presents the results of an empirical study of the features of the temporal aspects of the image of the self in children with mental retardation. It is shown that the most adequate way of knowing time can be selectivity in the perception of life events, the subjectivity of their assessments, arbitrariness in interaction with time. Subjective time is an important component of the development of personal self-awareness. Unfortunately, in the modern domestic scientific space the temporal aspects of self-consciousness are presented on normative samples. For children with special educational needs, there are no such studies. The results of the empirical study significantly expand the boundaries of the notion of the peculiarities of children's self-awareness of mental retardation associated with the time of their own lives, as it contributes to the development of their self-organization and further inclusion in social life. The study was conducted with comparison groups, but since most of the results of children in the mental retardation group 6-7 years are similar to children 4-5 years, the research interest was focused on only one age sample of children with mental retardation. It was stated that they have a weaker attitude to age groups than in the group of 4-5 years of normative development, and the content of the age itself is not reflected by any visual means. In addition, temporal elections were made situationally, and the motivation for elections was rarely realized and verbalized. It turned out that children with mental retardation have difficulty describing their past, the emotional component of memories is often negative. A diagnostic game was developed, in the process of which children's behavior was monitored according to the parameters: acceptance of the task, interest in such activities; involvement in the game situation as an indicator of motivational activity; role claims; the impact of a delayed goal on behavior and activities; ways to achieve the goal; memorizing the original meaning of the goal. It was found that children with mental retardation do not always accept and retain the game task, they rarely remember anything more than the fact of action in the near future, they do not remember the role responsibilities of players.

Keywords: children with mental retardation, self-relation, self-consciousness, subjective time, stages of life, image of I.